

dal t.- 2021.- 12 oktyabr.- S.4.

Qazaxın tarixi və tarixi abidələri

İlk dəfə Qazax adına ərəb tarixçisi Al-Kuffinin əsərində, VII əsrin hadisələrini təsvir edən zaman rast gəlinir. Onun adı böyük bir türk qəbiləsinin adı ilə bağlı idi. Qazax vaxtı ilə oymaq, sultanlıq, sonralar isə qəza mərkəzi olmuşdur. Təqribən XV əsrin sonlarında Qazax tayfalarının yaşadığı yerdə Qazax sultanlığı yaradılmışdır. Səfəvilərin dövründə Qazax sultanlığı Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyinə daxil idi. Qazax sultanlığının hakimi sultan titulu və irsi hakimiyyətə malik idilər. Qazax sultanlığına 3 nəsil rəhbərlik etmişdir. 1-ci nəslə "Qazaxlı və ya Alqazaxlılar" deyilə Şıxlınsqilər aiddir. Osmanlı sultanı III Əhmədin dövründə Qazaxlılar Osmanlıların tərəfinə keçdiyinə görə Səfəvilər yenidən Qazaxı geri alarkən "Qazaxlı" tayfasını rəhbərlikdən azad etmiş onların əvəzinə iranlı Sübhanverdi xan adlı sərkərdəni Qazax sultanı təyin etmişlər. 1774-cü ildə Qazax sultanlığına rəhbərliyə salahlıda bəylik edən Kosa Mirzalı ağanın nəslindən olan Pənah bəy (vəkil) təyin edilmişdir (bu tayfa sonralar Vəkilov soyadını qəbul etmişdir). Azərbaycan ərazisində daş dövrünə aid ən qədim insan düşürgələrindən biri Damcılı mağarası da məhz bu bölgədə aşkar edilmişdir. 1929 -cu ildə Qazax qəzası ləğv edilmişdir. 1930-cu ilin avqustunda Qazax rayonu yaradılmışdır.

Qazax rayonun tarixi qədim və zəngin olduğu kimi onun tarixi, memarlıq və incəsənət abidələri də qədim və zəngindir. Rayonda qeydiyyatda alınmış dünya ölkə və yerli əhəmiyyətli 112 tarixi abidə vardır. 56-sı arxeoloji, 45-i memarlıq, 6-sı monumental-tarixi abidə, 5-i dekorativ-təbiiq incəsənət abidəsidir.

Qazax ərazisindəki hündürüklər arasında Daş Salahlı kəndindən və Qazaxdan Yuxarı salahlı kəndinə gə-

dən yoldan görünən Avey massivi diqqəti cəlb edir. Avey dağının adı bu bir zamanlar mövcud olan atəşpərəstlərin ibadətگاهی ilə əlaqədardır (qədim türk dilindən -Ay evi). Avey massivi Avey Dövət qoruğu (ərazisi 3613 ha) çərçivəsində mühafizə olunur. "Avey" Dövlət qoruğu Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 22 fevral 1989-cu il tarixli 99 nömrəli qərarı ilə yaradılmışdır. Qoruğun ərazisində 56 ədəd abidə qeydiyyata götürülmüşdür. Bu abidələrin biri-Damcılı mağarası dünya, 32-si ölkə, 23-ü yerli əhəmiyyətli, təsnifatına görə 36-sı arxeoloji, 15-i memarlıq, 5-i isə dekorativ təbiiq sənət abidələridir.

Sirli - soraqlı Əskipara qalası, od, yel, su dəyirmanları, qədim qoç fiqurları, məbədlər, türbələr, ehramlar, gümbəzlər, Göyözən dağı, Koroğlu qalası, qədim Avey məbədi, Damcılı mağarası və digər abidələr milli tarixi sərəvətimizdir.

Avey qoruğunda 3 filial- "Əskipara", "Damcılı" və "Göyözən" filialları fəaliyyət göstərir.

Bu ərazidəki təbiət abidələrindən ən məşhur, maraqlı və ecazkarı Qazax rayonunun Abbasbəyli kəndində yerləşən Göyözən dağıdır. Göyözən dağı Mərkəzi Amerikadakı Mon - Peledən sonra ikinci nadir geoloji təbiət abidəsi, morfoloji məzmunu ilə dünyada tanınan vulkan tacıdır. Yüz milyon yaşı olduğu söylənilir. O zaman hirsle püskürən və nə vaxtsa səngiyib öləyən vulkan daşlaşmış nəhəng Göyözən dağıni yaratmışdır. Əsrlər və qərinələr boyu təbiətin cəngi - cidalına məruz qalaraq xeyli qıvrıqlaşmış,

balacalaşmışdır. Dəniz səviyyəsindən hündürüklüyü 900 m-ə yaxındır. Heç bir dağa, təpəyə bitişik deyil təkdir, zirvəsi nisbətən yastıdır. Deyilənə görə ulu babalarımız öz dövründə bayramlarda və düşmən təhlükəsi hiss edəndə dağın zirvəsində tonqal qalayarlarmış.

Göyözən dağının ətəklərində bir çox qalalar, hörgülər, tikililər və yataq yerləri tikilmişdir. Həmin tikililərin qalıqları indidə mövcuddur. Dağın bir tərəfində başdan - başa hasar çəkilmişdir.

Burada yeddibürcü qala divarı və dördkünc qala, bina qalıqları, həmçinin bir neçə mağara aşkar olunmuşdur. IX-XII yüzilliklərə aid edilən tikili qalıqları öz möhtəşəmliyi ilə buranın bir qala - şəhər olduğunu söyləməyə imkan verir. Göyözən dağında erkən orta əsirlərdə Alban xristian məbədi yerləşirdi. Onun qalıqları indidə qalmaqdadır.

Qoruğumuzun əməkdaşları tərəfindən dağın ətrafında aşkar edilmiş üstü naxışlı qəbir daşı onun ətrafında olan sinə daşları bu ərazidə vaxtı ilə qəbiristanlığı olduğunu sübut edir. Bu qəbir daşının dövrünü və mənsubiyyətini müəyyən etmək üçün "Avey" qoruğunun və AMEA-nın Memarlıq və

İncəsənət İnstitutunun mütəxəssisləri birlikdə tədqiqat aparmışlar və üzrində xaç və ornamentlər həkk olunmuş bu məzar daşının Qafqaz Albaniyası dövrünə aid olduğu qənaətinə gəlmişlər. Xaçın qollarındakı üç ləçək "Humay" ilahəsinə aid olunmaqla Oğuz türklərinə mənsubdur. Məzar daşı XII-XV əsrlərə aid edilir. Nəticədə belə qənaətə gəlinmişdir ki, "Göyözən" dağının ərazisi qədim yaşayış məskəni olmuşdur.

Hə bir neçə kəlmədə Göyözən dağının adı, daha doğrusu adının açması barədə. Bu haqqda mühazirə və yozmalar çoxdur. Qədim türk (Azərbaycan) söz və ifadələrinə əsaslanan mütəxəssislər dağın adının Göy ozan (tayfa adı) və ya Ozan kəndi mənalarını daşdığıni söyləyirlər. Bəziləri isə "Küyözən" kimi izah edirlər. Şairlərin yazıqların fikirləri isə dağın adı "Göy dələn", "Göyözən baş vuran", "Göyözən", mənalarını verir. Göyözən qərbdə Günən dağından (yeri gəlmişkən: "Günən" qədim türk dilində "gün enən", "gün batan" deməkdir) şərqdə Qazaxdan, şimalda Avey dağından görünür və öz əzəməti ilə sanki bizləri səsləyir. Ölməz şairimiz Səməd Vurğun öz el obası Qazaxa yolu düşəndə mütləq dağı gözəməyə gəlmiş. Ana təbiətimizin bu əsrarəngiz dağından zövq alaraq ilhama gəlib "Göyözən" dağına yaraşdırdığı bu misraları dodağınada züm-zümə edərmiş.

*Göylərə baş çəkər Göyözən dağı,
Aşam açıq olur ayın qabağı,
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəsəli yaymağı yadıma düşdü.*

Bəli bu dağ göyə ucalandır, göyü dələndir, nəhayət ki əzəmətli, vüqarlı Göyözəndir.

**Tehran Nağdalıyeva,
Kiçik elmi işçi**